

Світлана ГАНАБА

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри психології,
педагогіки та соціально-економічних
дисциплін, Національна академія
Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
<https://orcid.org/0000-0002-4373-7075>

Ключові слова: компетентність,
освіта, сучасність, м'які навички, на-
вчання.

Засадничими уміннями в умовах сучасного світу є вміння навчатися та перенавчатися, тобто позбуватися загальноприйнятих шаблонів та уніфікованих правил, стереотипних взірців та алгоритмів вирішення завдань тощо. Низка соціальних інституцій, як-то освіта, управлінські й бізнесові структури тощо відгукуються на виклики світу, акцентуючи увагу на розвиток й використання soft skills. Ці компетентності розуміються радше як засадничі як у професійній, так й у повсякденній діяльності. Вони дозволяють гнучко реагувати на виклики світу й «підсилюють»

УДК 101 (31)
DOI 10.32782/UDU-VOU.2023.2(89).03

**SOFT SKILLS
ЕПОХИ «ПЛИННОЇ
МОДЕРНОСТІ»:
ЯК ЗМІНЮЄТЬСЯ
ЗМІСТОВЕ
НАПОВНЕННЯ
ОСВІТИ**

© Ганаба С., 2023

низку професійних компетентностей. Загалом, вони презентують певну сукупність психологічно-соціальних навичок, які визначають ціннісно-мотиваційну поведінку людини й включають рефлексивні навички, такі як здатність неупереджено й ефективно вести пошук рішень різноманітних проблем, вибудовувати продуктивну міжособистісну комунікацію тощо. Такі навички дозволяють людині ефективно співпрацювати зі своїм оточенням, успішно реалізовувати свій внутрішній потенціал, досягати своїх цілей тощо. Окреслення стратегій розвитку soft skills в освітньому процесі ґрунтується на розумінні освіти як відкритої, складної, ризоморфної системи, яка перебуває у стані саморозвитку й самозміни, визнання знання як джерела особистісної трансформації

суб'єктів навчання, визнання людини як складної, комунікативної, здатної до самотрансформації.

Метафору «плинна модерність» З. Бауман використовує у своїх дослідженнях для позначення низки змін, які характеризують сучасність як мінливу, непрогнозовану, варіативну тощо. Вона, на думку дослідника, постає як дисперсна, тягуча й розріджена версія модерності, яка не вкладається у жодні межі та сконструйовані схеми й як результат нівелює зразки, приклади й алгоритми розвитку світу [9, с. 105]. Невпорядкованість та хаотичність сприймаються не як свідчення руйнації та занепаду, а як можливість та потенціал у творенні нового світопорядку. Складність та багатолікість розуміються як прояв гармонії, яка є переплетенням різних мотивів, кожен з яких володіє автономністю й має власне звучання, і саме цим звучанням підтримує загальну мелодію [9, с. 118]. Світ уявляється ризомним утворенням з великою кількістю змінних, де випадкова подія чи другорядкий фактор набуває виняткового значення й здатності внести зміни у архітектуру світу. «Ефект метелика» Едварда Лоренца постає універсальною аксіомою у поясненні процесуальної природи світу, яка набуває ознак турбулентності та кризовості. Як ілюстрація міркувань, стрімке поширення епідемії коронавірусу. Філософ Б. Латур у інтерв'ю одному із французьких видань висловив припущення, що «інтервенція короно вірусу може слугувати генеральною репетицією наступних криз, за якої переорієнтація життєвих умов торкнеться всіх, включно з деталями повсякденного існування, які доведеться турботливо відбирати» [8, с. 6].

У цій ситуації особливої релевантності набуває питання: якими якостями й компетентностями має володіти сучасна людина, щоб розвиватися й розвивати світ у його непрогнозованості та кризовості. Реалії сучасного світу постають множинністю викликів перед людиною, вирішувати яких вона не може опираючись на досвід та практики минулого. Натомість

умовою успішності людини є її розвиток в умовах нестабільності, уміння враховувати пульсацію часу, здатність вчитися й перенавчатися, легко відмовляючись від набутого досвіду й демонструючи відкритість та гнучкість у непередбачуваних ситуаціях. Продуктивним орієнтиром для життя й розвитку людини є її здатність заново й постійно осмислювати світ, так би мовити з «чистого аркушу», тут й тепер орієнтуючись на життєздатні варіанти для вирішення поточних викликів. Постійне осмислення світу й орієнтація на одиничність та унікальність є основою стійкості й гнучкості в умовах кризовості та нестабільності. Розвиток посибілізму (можливісне мислення) та інтуїції дозволяє пролити світло на процеси й явища, які з позиції раціонального осмислення є незрозумілими. Вміння аналізувати проблеми контекстуально й варіативно дозволить сприйняти нелінійність як універсальну характеристику складного світу. Релевантним є уміння приймати непропорційні рішення, адже дрібні фактори можуть принести більше користі у невірноваженій й нелінійній системі й сприяти зміні її конфігурації. Водночас великі зусилля можуть просто звести важливу справу нанівець. Стан тривожності та пасивності людини в умовах крихкості та нестабільності світу пом'якшується за рахунок співпереживання, емпатії та уважності не лише до інших, а й до себе. Йдеться про розвиток стресостійкості та життєстійкості людини за рахунок пошуку опертя у собі. Важливого значення набуває розвиток духовності, плекання у людини «людського». Орієнтиром у набутті нових умінь та компетентностей є усвідомлення того, що зміни – це норма, вони відбуваються через мінливість середовища, постійний пошук ідей й можливостей для пошуку стабільності хоча б на короткий час. Варто зауважити, що низка соціальних інституцій, як-то освіта, управлінські й бізнесові структури тощо відгукуються на виклики світу, акцентуючи увагу на розвиток й використання soft skills. Ці компетентності розуміють-

ся радше як засадничі як у професійній, так й у повсякденній діяльності. Вони дозволяють гнучко реагувати на виклики світу й «підсилюють» низку професійних компетентностей.

Метою статті є аналіз стратегій розвитку soft skills як змістового наповнення освіти епохи «плинної модерності».

Soft skills (пер. з англ означає «гнучкі» (м'які) навички) вважаються універсальними та потрібними для людям усіх професій. До soft skills фахівці відносять уміння людини спілкуватися, слухати та чути інших, приймати рішення та брати відповідальність за них, відстоювати свої погляди та переконувати; бути самостійним та емпатійним, вміти управляти своїми емоціями та розпізнавати емоції інших, швидко приймати виважені рішення; швидко навчатися та перенавчатися, будувати стосунки й уміння працювати в команді тощо. Дослідниця К. Коваль класифікує ці навички як: індивідуальні якості (вміння приймати рішення та вирішувати проблеми, формулювати цілі й орієнтуватися на кінцевий результат); комунікативні якості (вміння чітко й зрозуміло формулювати думки, взаємодіяти з різними типами людей, структурувати інформацію, модерувати наради, відповідати аргументовано, зрозуміло, вчасно й ввічливо, готувати та робити якісні презентації, враховувати культурні та міжнародні особливості), управлінські якості (вміння працювати в команді, об'єднувати та мотивувати команду, навчати та розвивати учасників команди, передбачати та запобігати ризикам, ефективно планувати та керувати часом) [2].

Отож мова йде про універсальні навички, які допомагають людині професійно розвиватися й будувати кар'єру, бути успішною у реаліях мінливого світу. Окрім з soft skills дослідники у навчальній діяльності використовують hard skills (пер з англ. «жорсткі навички»). Hard skills – це сукупність компетенцій професійних знань, навичок, вмінь, досвіду, які необхідні для реалізації певного виду діяльності. Водночас soft skills представляють

сукупність компетентностей зорієнтованих на особистісні цінності та моделі поведінки. Вони, на відміну від «жорстких навичок», формуються за допомогою більших зусиль та без гарантії досягнення потрібного рівня (межа компетентностей, рівень інтегрованості у структуру особистості), є суттєво релевантнішими у довгостроковій перспективі й демонструють здатність до зворотнього розвитку. Очевидно, що протиставляти soft skills та hard skills не варто. Ці набори знань та навичок є такими, що радше доповнюють один одного, а не протиставляються, актуалізуючи проблему пошуку й використання ефективних способів взаємодії суб'єктів освітнього процесу, вибір продуктивних технологій навчання та виховання, створення концептуальних підходів до управління освітнім процесом. Soft skills забезпечують виконання фахових завдань, сприяють розвитку індивідуальності та особистісного потенціалу людини.

В останні роки країни Європейського Союзу прийняли низку документів, які передбачають впровадження нових методів навчання і викладання для розвитку у студентів університетів ЕС soft skills, особливо пов'язаних з цифровою і технологічною діяльністю. Так, для реалізації цієї політики була розроблена класифікація й пояснення до неї під назвою «Європейські навички, компетенції, кваліфікації і види занять», що включає в себе три тисячі вісімдесят чотири навички, які є релевантними та затребуваними у реаліях сучасного світу. Зазначимо, що схожі тенденції спостерігаються в освітній політиці країн Північної Америки, Австралії, Азії. На жаль, більшість українських вузів не приділяють належної уваги розвитку «м'яких навичок» [10]. Освітні програми вітчизняних закладів освіти переважно не навчальними дисциплінами, які розвивають у студентів «тверді навички», пов'язані із знанням фундаментальних та спеціальних дисциплін. Вища освіта знаходиться на початку шляху реформ, пов'язаних з орієнтацією на розвиток умінь та навичок, які затребувані на

ринку праці й очевидно, орієнтація змісту освіти на їх розвиток актуалізує розгляд цієї проблеми.

Однією із засадничих ідей, яка може бути продуктивною в окресленні стратегій розвитку soft skills в освітньому процесі є розуміння, що людина онтогенетично не розвивається у суб'єкт-об'єктних відносинах. Людське буття має діалогову природу. Поза діалогом людина не існує свідомо. Її життя «вмонтовується» у штучно створені жорсткі ієрархічні структури, які не визнають розмаїтість, альтернативність та багатоперспективність людського життя. Світ людини та світ для людини «зачинається» від свободи та творчості. Як результат, таке ізолювання та відмежування зумовлює деградацію людини й врешті-решт веде до втрати нею індивідуальності. У взаємодії, співдії, співпраці з іншими людьми людина розкриває свою самість, дозволяє людині відбутися у повноті своєї сутності. Взаємодія й співпраця з іншими людьми уявляється важливим індикатором значущості власного Я. Врахування комунікативної природи людини передбачає організацію освітнього процесу як творчої комунікативної дії, яка пов'язана із продукуванням нових знань та сенсів, аналізом та переосмисленням відомих відповідно до життєвих ситуацій та практичних завдань. Акцент у навчальній діяльності зміщується із засвоєння учасниками освітньої взаємодії відомих істин на вивільнення творчого потенціалу мислення, прищеплення навиків самостійного, критичного, обґрунтованого міркування. Учасники співпраці навчаються слухати й чути один одного, висловлювати свої ідеї, пропозиції та міркування. «Саме у діалозі, і завдяки йому відбувається актуалізація співбуття людей і вперше з'являється принципово важливий феномен повноцінного людського спілкування – зустріч, в якій перетинаються людські долі і відбувається взаємопроникнення людських світів» [5, с. 164]. Взаємодія утворює інтерсуб'єктивний міжпростір, у якому відбувається взаємозбагачення, виявляється унікальність кожного учас-

ника, рівність один одному, незважаючи на відмінність і навіть суперечливість поглядів, визнання кожного на самотність та іншість. Релевантним у побудові ефективної комунікації та освітньої взаємодії є розвинутий емоційний інтелект. Люди з високим рівнем емоційного інтелекту здатні розпізнавати та розуміти власні емоції, а також емоції інших, вміють конструктивно вибудовувати міжособистісні відносини та створювати проекти особистісного зростання. Управління емоціями підвищує добробут людини, покращує їх стосунки та допомагає впоратися зі складними ситуаціями, з якими вони можуть стикатися упродовж свого життя. Суттєву роль у цьому процесі відіграє внутрішня самооцінка, відчуття та розвинена інтуїція при ухваленні рішень й реалізація вибору. Виховати чуйність, доброту й співпереживання неможливо через вказівку бути добрими та співчутливими. Релевантним є здатність розпізнавати, які чинники зумовлюють тривале благополуччя – як своє, так і інших. Усвідомленість власних емоційних станів та станів інших людей є важливою для розвитку співпереживання й турботи. Освітній процес, який презентує комунікативну та етико-аксіологічну єдність як певний континуум, має своєю кінцевою метою не просто процес накопичення знань, а генезу творчої особистості, здатної до самоосвіти та самовдосконалення. Цільовим призначенням вищої освіти виступає особистісний підхід, який є базисом у формуванні самостійності, самокерованості, ініціативності та інноваційності, тобто готовності людини бути не лише зразковим виконавцем делегованих рішень, а й проєктувальником власної діяльності, спроможності гнучко, креативно й успішно вирішувати нові життєві, професійні завдання, покладаючись, у першу чергу, на свій особистісний ресурс й реалізацію власного особистісного розвитку.

Наступною ідеєю є сприйняття освіти як сфери продукування й перегляду знань, які постійно виникають у принципово нових умовах і є релевантними в умовах мінливого сьогодення. Вони не

розглядаються як певна сума усталених істин чи аксіом, а як можливісні та варіативні. Освітній процес розуміється як процес пізнання, самопізнання, самовибудовування учасників навчальної взаємодії. За таких умов створюється простір для розвитку думок, а не як споживання її результатом. Мова йде про те, що освіта є не стільки навчити думати про речі, якими вони є, скільки фокусувати увагу на тому, як вони можуть змінитися та яких рис можуть набути у майбутньому. Людина постає не як даність, а як процес, у якому відбувається творення нею самої себе через розкриття та активізацію її потенціальних можливостей. Навчати, це «означає не передавати знання, а створювати можливості для продукування чи побудови знань», як наголошує П. Фрейре [7, с. 46]. Мета викладання полягає у забезпеченні учням свободи пошуку істини власним шляхом у відповідності до своїх схильностей, здібностей, інтересів. Освіта виступає як інституція, яка здатна забезпечити розвиток особистості, у суспільстві, де ступінь відповідальності постійно коливається, де ініціатива є більш затребувана, ніж виконавська дисципліна тощо. Цінністю визнається вільна, освічена творча особистість, здатна зберігати свою індивідуальність та унікальність і в той самий час здатна до співпраці у межах відкритого полікультурного освітнього простору. Університет як генератор суспільних змін не може орієнтуватися виключно на отримання прибутку від отримання освітніх послуг. «Він має продукувати і генерувати нову шкалу цінностей та смислів на засадах принципів відповідальності Г. Йонаса за можливість продовження життя прийдешніх поколінь людей» [4, с. 32].

Релевантну роль у розвитку soft skills в освітньому процесі відіграють методи організації пізнавальної діяльності. Переформатування освітньої діяльності у напрямку від людини, яку навчають до людини, яка навчається вимагає окреслення інших принципів добору й використання методів в освітній діяльності. У величез-

ному розмаїтті методів та підходів реалізації завдань освітньої діяльності консолідуючою ідеєю є розуміння методу не як визначеного а рїорїгї шляху, а як його прокладання. Метод формується й визначається залежно від цілей й проблемного поля певного дослідження й під час безпосередньої реалізації пізнавальної діяльності. З самого початку слово «метод» означало «прокладання шляху». Але тут ми трактуємо метод як просування вперед без дороги, прокладання дороги в процесі просування по нїй [1]. Це не конкретна, а загальна програма дослідження і дій. Метод визначає лише магістральний напрямок пошуку. Таке розуміння методу пізнання певною мірою протистоїть уніфікованим способам здобуття та передачі знань, які зводяться до певної суми «технічних» рецептів, правил та приписів їх реалізації. Орієнтиром у доборі методів виступає не лише проблемне поле дослідження, а й внутрішні, глибинні структури свідомості людини, яка працює над ним. Як приклад, що ілюструє зазначені думки, навчальна методика СОНП (самоорганізовані навчальні простори). Основна ідея методики – самоорганізованість. Учасники навчальної взаємодії об'єднуються у команди (можуть їх змінювати у процесі роботи) й самостійно працюють над пошуком рішення, узагальнюють й презентують отримані результати. Викладач виступає у ролі фасилітатора. Одним із релевантних набутків цієї методики є набуття й розвиток у суб'єктів освітньої діяльності соціальних умінь та досвіду співпраці, самодисципліни та самоорганізації тощо.

Уміння людини самостійно організувати свою навчальну діяльність, фокусуватися на вирішенні освітніх проблем, спрямовувати свої ресурси на розвиток професійних та особистісних якостей є одним із прїоритетів у набутті soft skills. Здатність навчатися упродовж життя, організувати самостійно процес здобуття нових знань й досвіду є одним із ключових характеристик освіченості сучасної людини. За

твердженням К. Короткевич, «самоорганізація власне навчальної діяльності може виступити основою особистісної спрямованості програми становлення й розвитку студентів шляхом формування індивідуального навчального простору й процесу» [3, с. 163]. Важливість й актуальність розвитку соціальних компетентностей самодисципліни й самоорганізації продемонструвала ситуація стрімкого й масового переходу до он-лайн навчання в умовах пандемії COVID-19. Аналіз дослідниками та фахівцями-практиками ризиків та недоліків он-лайн навчання засвідчив, що низка споживачів освітніх послуг не мали сформованих умінь й навичок самостійної організації навчання. Стрімкий перехід до он-лайн навчання в умовах пандемії COVID-19 засвідчив високий рівень їх залежності від зовнішнього організатора у вигляді викладача, освітньої установи тощо. Саме на зовнішнього організатора була покладена місія організовувати, планувати, мотивувати й контролювати процес отримання нових знань й досвіду тощо. Як результат, такий освітній процес є вузько обмежений цілями, планами та можливостями зовнішнього організатора та недостатньо пов'язаний із потребами, цілями й можливостями тих, хто навчається [1]. Отож розвиток soft skills зорієнтований на особистісний підхід у навчальній діяльності, де наголос робиться не на всебічному й гармонійному розвитку особистості, а на підготовці та залученні людини до постійної й напруженої внутрішньої роботи людини над собою, над своїми помилками та невдачами, над своїми страхами й стереотипними установками. Ключовим чинником в освітній, як й зрештою й у іншій діяльності, є мотивація. Розвиток мотиваційної сфери через мотиваційне самонавчання (опанування тайм-менеджменту, розуміння своїх цілей та засобів досягнення результатів тощо) дозволить людині коригувати й власний легитиміаційний порядок. Як зауважує Н. Фіалко, «якщо людина не почне сама здійснювати активне коригу-

вання власної мотиваційної структури, а буде лише поклатися на зовнішні легитиміаційні чинники її визначення, тоді вона має усі шанси стати учасником нескінчених й абсурдних для неї процесів, які для самої неї будуть сприйматися як череда несправедливих поневірянь» [6, с. 168]. Без уміння себе дисциплінувати, керувати своїми емоціями й почуттями, організовувати своє життя, планувати свої справи тощо людина не здатна реалізувати себе повною мірою й досягти життєвого й професійного успіху.

Висновки. Отож засадничими уміньми в умовах сучасного світу є уміння навчатися та перенавчатися, тобто позбуватися загальноприйнятих шаблонів та уніфікованих правил, стереотипних взірців та алгоритмів вирішення завдань тощо. Низка соціальних інституцій, як-то освіта, управлінські й бізнесові структури тощо відгукуються на виклики світу, акцентуючи увагу на розвиток й використання soft skills. Ці компетентності розуміються радше як засадничі як у професійній, так й у повсякденній діяльності. Вони дозволяють гнучко реагувати на виклики світу й «підсилюють» низку професійних компетентностей. Загалом, вони презентують певну сукупність психологічно-соціальних навичок, які визначають ціннісно-мотиваційну поведінку людини й включають рефлексивні навички, такі як здатність неупереджено й ефективно вести пошук рішень різноманітних проблем, вибудовувати продуктивну міжособистісну комунікацію тощо. Такі навички дозволяють людині ефективно співпрацювати зі своїм оточенням, успішно реалізовувати свій внутрішній потенціал, досягати своїх цілей тощо. Окреслення стратегій розвитку soft skills в освітньому процесі ґрунтується на розумінні освіти як відкритої, складної, ризоморфної системи, яка перебуває у стані саморозвитку й самозміни, визнання знання як джерела особистісної трансформації суб'єктів навчання, визнанні людини як складної, комунікативної, здатної до самотрансформації тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Ганаба С.О.** (2021). Самоорганізація як компетентність: поворот до особистісно-орієнтованої освіти. Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. Серія. Педагогічні науки. № 1. С. 30–42.
2. **Коваль К.** (2015). Розвиток soft skills у студентів—однінзчинниківдляїхпрацевлаштування. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. № 2. С. 162–168.
3. **Короткевич К.** Поняття самоорганізації навчання у контексті самоорганізації професійної підготовки майбутніх викладачів хореографічних дисциплін. *Молодь і ринок*. 2020. № 3. С. 162–168.
4. Культурно-гуманітарні стратегії розвитку університетської освіти в умовах динамічної суспільної трансформації : монографія / Л. С. Горбунова, М.А. Дебич, В. В. Зінченко, І. М. Сікорська, І.В. Степаненко, О. М. Шипко / За ред. І.В. Степаненко. Київ. ІВО НАПН України, 2018. 280 с.
5. **Табачковський В.** Людина-екзистенція-історія. Київ : Наукова думка, 1993. 184 с.
6. **Фіалко Н.** Мотивація як підґрунтя легітимації: антропологічний та психологічний, правовий та освітній підходи. *Філософія освіти*. 2021. № 27(2). С. 160–174.
7. **Фрейре П.** Педагогіка свободи: Етика, демократія і громадянська мужність / пер. з англ. О. Дем'янука. Київ : Видав. дім «КМ Академія», 2004. 120 с.
8. **Latour B.** Lacrise sanitaire incite a se preparer ala mutation climatique. Le Monde. 25 mars 2020 P. 6. URL: https://www.lemonde.fr/idees/article/2020/03/25/la-crise-sanitaire-incite-a-se-preparer-a-la-mutation-climatique_6034312_3232.html.
9. **Nietzsche F.** Twilight of the idols and the antichrist. Vienna, 1988. Dover philosophical classics. 320 p.
10. **Nick Horney.** Leadership Agility in a VUCA World. URL: <http://leadership-agility.net/wp-content/uploads/2015/01/Leadership-Agility-in-a-VUCA-World-1-12-15.pdf>.

REFERENCES

1. **Hanaba S.O.** Samoorganizatsiia yak kompetentnist: povorot do osobystisno-orientovanoi osvity [*Self-organization as competence: a turn to person-oriented education*]. Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordnonoi sluzhby Ukrainy imeni Bohdana Khmelnytskoho. Seria. Pedahohichni nauky [*Collection of scientific works of the National Academy of the State Border Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytskyi. Series. Pedagogical sciences*]. 2021. №1. S. 30-42. [in Ukrainian].
2. **Koval K.** Rozvytok soft skills u studentiv — odyn iz chynnykiv dlia yikh pratsevlashtuvannia [*The development of soft skills among students is one of the factors for their employment*]. Visnyk Vinnytskoho politekhnichnoho instytutu [*Bulletin of the Vinnytsia Polytechnic Institute*]. 2015. № 2. S. 162-168. [in Ukrainian].
3. **Korotkevych K.** Poniattia samoorganizatsii navchannia u konteksti samoorganizatsii profesiinoi pidhotovky maibutnykh vykladachiv khoreohrafichnykh dystsyplin [*The concept of self-organization of learning in the context of self-organization of professional training of future teachers of choreographic disciplines*]. Molod i rynek [*Youth and the market*]. 2020. №3. S. 162-168. [in Ukrainian].
4. Kulturno-humanitarni stratehii rozvytku universytetskoï osvity v umovakh dynamichnoi suspilnoi transformatsii: monohrafiia [*Cultural and humanitarian strategies for the development of university education in the conditions of dynamic social transformation: a monograph*] Yi L. S. Horbunova, M.A. Debych, V. V. Zinchenko, I. M. Sikorska, I.V. Stepanenko, O. M. Shypko / Za red I.V. Stepanenko. Vyiiv. IVO NAPN Ukrainy, 2018. 280 s. [in Ukrainian].
5. **Tabachkovskiy V.** Liudyna-ekzystentsiia–istoriia [*Man-existence-history*]. Kyiv. Naukova dumka, 1993. 184 s. [in Ukrainian].
6. **Fialko N.** Motyvatsiia yak pidhruntia lehytymatsii: antropologichni ta psykholohichni, pravovyi ta osvittii pidkhody [*Motivation as the basis of legitimation: anthropological and psychological, legal and educational approaches*]. Filosofiia osvity [*Philosophy of education*]. 2021. № 27 (2). S. 160-174. [in Ukrainian].
7. **Freire P.** Pedahohika svobody: Etyka, demokratiia i hromadianska muzhnist [*Pedagogy of freedom: Ethics, democracy and civic courage*]:[per. z anh. O.Demianchuka]. Kyiv. Vydav. dim «KM Akademiia», 2004. 120 s. [in Ukrainian].